

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: *«İctimai elmlər»*

FƏNN: *«Fəlsəfə»*

FAKÜLTƏ: *Qiyabi*

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: *«İstiqamətverici mühazirə»*

Vaxt-2 saat

Tərtib etdi: *«İctimai elmlər»*
kafedrasının baş
müəllimi, polis baş leytenantı ***Rəşad Qasimov***

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2016-cı il

BAKI 2016

MÖVZU : «İstiqamətverici mühazirə»

PLAN

GİRİŞ

- 1. Fəlsəfi problemlərin ümumi səciyyəsi. Dünyagörüşü anlayışı.**
- 2. Fəlsəfi biliyin təbiəti. Fəlsəfə, elm və din.**
- 3. Fəlsəfənin genezisi və predmeti haqqında təsəvvürlərin təkamülü.**

NƏTİCƏ:

ƏDƏBİYYAT:

1. Bağırov Z. Fəlsəfə (sxemlərdə). Dərs vəsaiti. (bakalavr hazırlığı üçün). Bakı, 2009
2. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 1999
3. Fəlsəfə. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1997
4. Fərhadov M. Fəlsəfənin əsasları (dərs vəsaiti). Bakı, 2006
5. Hacıyev Z. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2012
6. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2010
7. Mehdiyev R. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2010
8. Nəzərova A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2014
9. Paşayev V. Fəlsəfə. Bakı, 1999.
10. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları (dərs vəsaiti). Bakı, 2007
11. Şükürov A. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik). Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri . Bakı, 2008
12. Şükürov A. Fəlsəfə - cəmiyyətdə onun yeri və rolu. Bakı, 1996
13. Tağıyev Ə. Fəlsəfə. Bakı, 2012
14. Алексеев П.В. Философия (Учебник). Москва, 1998
15. Волчек Е.З. Философия (Учебник). Минск, 2003
16. Габидулин Р. Основы философии. Москва, 2003
17. Горелов А.А. Основы философии. (Учебник для вузов). Москва, 2010

GİRİŞ

Fəlsəfə ruhun bədəni tərk edərək xəyalən olsa da, mütləq dünyaya qayıtmaq cəhdidir. Müxtəlif insanların ruhları Həqiqət, Xeyir və Güzəllik aləminə eyni dərəcədə yaxın olmadığına görə, onların hafizələrində mütləq aləmin rəngarəngliyi müxtəlif şəkildə iz qoymuşdur. Fəlsəfi sistemlərin çoxluğu, həmçinin onların arasında ziddiyyətlər buradan irəli gəlir.

Deyə bilərik ki, fəlsəfə mənəvi təfəkkür mədəniyyətinin ayrıca bir hissəsidir. O, fəlsəfəni öyrənən insanı praktiki həyat proqramı, həyatın ali mənasını dərk edilməsi, əxlaqi ideallar ilə silahlandırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. İ.Kant fəlsəfənin fəal praktiki xarakterini vurğulayaraq yazırdı: "Umumiyyətlə, müdriklik bilikdən daha çox fəaliyyət tərzindən ibarətdir..."

Fəlsəfə mükəmməl müdriklik ideyasını təcəssüm etdirir, insan zəkasının ali məqsədlərini göstərir. Filosofluğun mahiyyəti ali mənəvi dəyərləri əsaslandırmaqdır. Fəlsəfə dünyanı əvvəlcə dərk edən, sonra isə onu qiymətləndirən insanın mənəvi istiqamətləndirilməsi funksiyasını yerinə yetirir.

İnsanda insaniyyətlik, bütövlükdə insanın nə demək olduğu fəlsəfəni maraqlandıran məsələlərdir. Onu öyrənənlərə insan haqqında həqiqəti dərk etmək imkanı yaradır. Onu sadəcə olaraq insana yönəlməsi deyil, insana məhz subyekt, şəxsiyyət kimi istiqamətlənməsi səciyyəlidir.

Fəlsəfə biliyin ən humanist nəzəri formasıdır. O, insanla xüsusi dildə danışır, ona kim olduğunu, insani ləyaqət və vəzifənin nədən ibarət olduğunu, onun cəmiyyətə, təbiətə, başqa insana, bütün Kainata münasibətdə bir insan kimi hüquq və vəzifələrinin nədən ibarət olmasını izah edir.

Biliyin dünyagörüşü sistemi olan fəlsəfənin əsas vəzifəsi insan mənəviyyətini, ali humanist əqidələr sistemini inkişaf etdirməkdir. Fəlsəfənin öyrənilməsi onun tarixini, ən görkəmli nümayəndələrinin baxışlarını, əsas anlayış və kateqoriyaları bilməyi nəzərdə tutur.

Sual 1. Fəlsəfi problemlərin ümumi səciyyəsi. Dünyagörüşü anlayışı.

«Fəlsəfə» qədim yunan mənşəli söz olub (phileo – sevirəm, sophia – müdriklilik, hikmət), hərfiyyən «müdrüklüyə məhəbbət», «hikmətsevərlik» deməkdir. Bəzi tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə «filosof» sözünü, ilk dəfə olaraq, qədim yunan mütəfəkkiri Pifaqor (b.e.ə.VI əsr) işlətmişdir. «Fəlsəfə» termininin elmi ənənəyə daxil olaraq möhkəmlənməsi isə b.e.ə. V-IV əsrlərdə yaşamış Yunan filosofu Platonun adı ilə bağlıdır.

İlk fəlsəfi təlimlər eramızdan əvvəl VI əsrdə Hindistanda, Çində və Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Qədim filosoflar hansı suallar üzərində düşünürdülər? İlk növbədə dünyanın mənşəyi və mahiyyəti ilə bağlı məsələlər üzərində. İnsanı əhatə edən bu aləm nədən yaranmışdır? Bütün bu mövcudata başlanğıc verən ilk səbəblər hansılardır? İstər təbiətdə, istərsə də insanın həyatının cərəyan etdiyi cəmiyyətdə saysız – hesabsız hadisələr baş verir. Heç nə əbədi deyil, hər şey dəyişir; mövcud olan nə varsa, hamısının zamanca başlanğıcı və sonu vardır. Bütün bu ardı-arası kəsilməz dəyişkənliyin mənası, səbəbi nədir? Bu fasiləsiz axına başlanğıc verən hansı qüvvələrdir? Bəlkə belə qüvvələr, ümumiyyətlə, mövcud deyildir, dünyadakı bütün hadisələr sırf təsadüf üzündən baş verir? Ardı-arası kəsilməz dəyişkənlik və hadisələr axınında bir nizam, onların yönəldikləri hansısa üstün istiqamətlər mövcuddurmu? Fəlsəfi dillə desək, dünyada nə hökm sürür: zərurət, yoxsa təsadüflər? Qanunlar, yoxsa kaos?

Nəhayət filosofları həmişə düşündürən suallardan biri də insanın bu dünyada yeri və rolu, insan həyatının mənası haqqında məsələlərlə bağlıdır. İnsanın yer üzündə hansısa spesifik missiyası mövcuddurmu? O, öz taleyinə sahib çıxaraq, ona istədiyi kimi sərəncam verə biləcək qədər güclüdülmü, ya bəlkə o, təbiəti ona bəlli olmayan və ondan dəfələrlə güclü olan hansısa qüvvələrin əlində aciz bir oyuncaqdır? Bütün bu və buna bənzər problemlər fəlsəfi biliyin mühüm tərkib hissəsi olan ontologiyanın (qədim yunan mənşəli «ontos»- «varlıq» sözündən əmələ gəlmişdir) predmetini təşkil edir.

Fəlsəfi biliyin ikinci mühüm sahəsini təşkil edən idrak nəzəriyyəsi və ya qnoseologiya (yunanca «qnosis» - «bilik» sözündən əmələ gəlmişdir) insan idrakının mənşəyi və gerçəkliyə münasibəti, biliyin yaranma xüsusiyyətləri, onun gerçəkliyə uyğunluğu, təcrübə və nəzəriyyə arasındakı münasibətlər kimi məsələlərlə məşğul olur. İnsan dünyanı dərk edirmi? Bəri başdan qeyd edək ki, insanın şüura, təfəkkürə malik olması, ilk baxışda göründüyü kimi, bu suala müsbət cavab vermək üçün yetərli deyil. Doğrudan da, bizim idraki qabiliyyətlərimiz nə üçün səhvlər etməkdə bizə mane olmur? İnsan həyatı boyu səhvlər edir və bir çox hallarda bu səhvlər çox ciddi nəticələr doğurur. Burada əsas məqamlardan biri budur ki, bizim həyat təcrübənizin və biliklərimizin zənginliyi səhvlərin sayını azalda bilər, lakin onun qarşısını ala bilməz.

Digər tərəfdən, insan həyatı yalnız səhvlərdən ibarət deyil. Bizim fəaliyyətimizin hədəfə çataraq, uğurla nəticələndiyi hallar da yetərincə çoxdur. Əgər fəaliyyət göstərərəkən rəhbər tutduğumuz bilik və təsəvvürlər bütünlüklə yanlış olsa idi, onda bu belə olmazdı. Göründüyü kimi, «insan dünyanı dərk edirmi» sualının cavabı birmənalı deyil və o, problem səciyyəsi daşıyır.

Fəlsəfə yarandığı vaxtdan bu günə qədər həmişə yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz səpgidə olan suallara cavab tapmağa çalışmışdır. onların hər birində insanın dünyaya münasibəti məsələsinin müxtəlif məqamları əks olunmuşdur. Bu məsələ dünyagörüşünün əsas məsələsidir və buna görə də fəlsəfi problemlər dünyagörüşü anlayışı ilə sıx bağlıdır. Dünyagörüşü dedikdə dünya və insanın bu dünyada yeri və rolu haqqında ümumiləşmiş baxışlar, bilik və təsəvvürlər başa düşülür. Dünyagörüşünün strukturunda bir neçə səviyyəni fərqləndirmək olar: formalaşma xüsusiyyətlərinə görə dünyagörüşünün kor-təbii surətdə təşəkkül tapan adi-gündəlik və ya praktik səviyyəsi və məqsədyönlü, planuuyğun şəkildə formalaşdırılan nəzəri səviyyəsi Fəlsəfə dünya görüşünün nəzəri səviyyəsinə aiddir. İfadə üsuluna görə də dünyagörüşünün iki səviyyəsi mövcuddur: emosional formada ifadə olunan dünyaduyumu və mücərrəd (nəzəri) anlayış və prinsiplərdə ifadəsini tapan dünya anlamı.

Fəlsəfi dünyagörüşü və onun xüsusiyyətləri. Fəlsəfə - nəzəri dünyagörüşüdür.

Fəlsəfi dünyagörüşü dünyaya və orada insanın yerinə dair, insanın gerçəkliyə, təfəkkürün varlığa münasibətinə dair ən ümumi nəzəri baxışlar sistemidir. Fəlsəfi dünyagörüşü ümumi dünyagörüşdən gerçəkliyə yanaşma üsulu ilə, intellektual problematikası ilə fərqlənir, daha çox sistemli, nəzəri səciyyə daşıyır. Fəlsəfi dünyagörüşü öz sistemli baxışlarında və nəzəri müddəalarında kortəbii-mifoloji və dini-ehkamçılıq təsəvvürlərindən uzaqlaşır, fəvqəltəbiiyə istinadən təhlili çox hallarda qəbul etmir, dünya, həyat və insan haqqında azad, tənqidi və əsaslandırılmış mühakimələrdən, elmi həqiqətlərdən çıxış edir. Fəlsəfi dünyagörüşü - idealist və ya materialist meyli olmasından asılı olmayaraq həmişə insana, onun dünyaya münasibətinə əsaslanır. İnsan - fəlsəfi dünyagörüşün məhək daşındır. Dünya və insan, insanın dünyaya münasibəti, insanın özünün mahiyyəti, insan və mənəviyyat, insan və ədalət, insan və xeyirxahlıq, insan və bəşəri dəyərlər, insan və gözəllik, ictimai tərəqqi, insan və i.a. fəlsəfi dünyagörüşün əzəli və əbədi problemləridir. Elə bu mənada deyirlər ki, ən mütərəqqi fəlsəfə - insan fəlsəfəsidir. İnsan azadlığı bu fəlsəfənin qayəsidir. Fəlsəfi dünyagörüşü bu mənada intellektual-idraki məzmun daşdığı kimi, bəşəri dəyərlərlə qovuşduğundan dərin mənəviyyat səciyyəsi də daşıyır. İnsan və dünya, onların qarşılıqlı münasibəti ən böyük əzəli və əbədi fəlsəfi problemdir. Heç təsadüfi deyildir ki, bütün fəlsəfi məktəb və cərəyanların mahiyyətində «dünya-insan münasibətlərini» hansı mövqedən həll etməsi, insanın sosial-mənəvi mövqeyini və i.a. necə izah etməsi məsələsi durur.

Fəlsəfənin bir elm kimi əsas xüsusiyyətlərindən birini onun ictimai-tarixi xarakter daşması təşkil edir. Digər ictimai şüur formaları kimi fəlsəfi şüur da tarixən dəyişkən ictimai varlığın təsirindən formalaşır və tarixi proseslə şərtlənir. Hər bir mütəfəkkir, yaşadığı tarixi şəraitin təsirindən çox çətin ki, xilas ola bilsin. Fəlsəfənin ictimai-tarixi səciyyə daşması da onun mövcud olduğu ictimai şəraiti əks etdirməsindən ibarətdir.

Fəlsəfə öz mahiyyəti etibarilə həm mədəniyyətin bütün sahələri ilə çulğuşmuş, həm də onun tərəqqisinin meyarlarından birinə çevrilmişdir. Fəlsəfə mədəniyyət hadisəsi

olmaqla, həm də onun «inkışafının göstəricisidir». «İncəsənət fəlsəfəsi», «əxlaq fəlsəfəsi», «din fəlsəfəsi», «texnika fəlsəfəsi», «təbiət fəlsəfəsi», «tarix fəlsəfəsi», «siyasət fəlsəfəsi», «hüquq fəlsəfəsi», «həyat fəlsəfəsi» və i.a. anlayışlar və istiqamətlərlə fəlsəfə mədəniyyətlə qovuşur, mədəniyyətin bütün aspekt və çalarlarını əhatə edir, onun nəzəri-metodoloji əsaslarını verir, maddi və mənəvi mədəniyyət amili kimi çıxış edir. Fəlsəfənin predmetində duran problemlərdən biri də fəlsəfənin elmiliyi məsələsi, elmlə fəlsəfənin qarşılıqlı münasibəti, onların oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Fəlsəfə və elm arasında oxşarlıq ondadır ki:

a) hər ikisi obyektiv gerçəklik qanunauyğunluqlarının insan şüurunda bu və ya başqa dərəcədə dolğun inikasıdır;

b) hər ikisi sivilizasiyanın ən böyük nailiyyətidir;

c) hər ikisi gerçəkliyin dərk edilməsi üçün insana qüdrətli silah verir;

ç) hər ikisi ictimai funksiyanı yerinə yetirərək cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərinin (sərvətlərinin) inkişaf etdirilməsi amili kimi çıxış edir və i.a.

Fəlsəfə ilə elm arasında müəyyən fərqlər də vardır:

a) əgər fəlsəfə öz mahiyyəti etibarilə insana ən başlıcası ümumiləşmiş dünyagörüşü verirsə, müxtəlif elm sahələri insana konkret bilik verir;

b) xüsusi qanunları öyrənən konkret elmlərdən (fizika, kimya, biologiya və s.) fərqli olaraq fəlsəfə təbiət, cəmiyyət və təfəkkür inkişafının ən ümumi qanunlarını öyrənir;

c) fəlsəfə, ən geniş mənada bütün dünyagörüşü növlərinin özəyini, nüvəsini təşkil etdiyi halda, ayrı-ayrı konkret elmlər dünyanın təbii elmi mənzərəsini müəyyən edən konkret materiallar verir;

ç) fəlsəfə və elm ictimai şüurun spesifik forması olmaq etibarilə də bir-birindən fərqlənirlər;

d) ictimai funksiyaları etibarilə də fəlsəfə ilə elm arasında fərqlər vardır: fəlsəfə cəmiyyətdə elmə nisbətən daha səfərbəredici və sosial fəallaşdırıcı rol oynayır, fəlsəfə cəmiyyətdə qarşıya çıxan vəzifələrin düzgün həlli yollarını tapmağa imkan verir;

e) konkret bir elm sahəsində işləyən mütəxəssis konkret hadisələri müəyyən edərkən dünya haqqında ümumi təsəvvürlərə, dünyanın quruluşu, ümumi mənzərəsi və onun ən ümumi inkişaf qanunauyğunluqları haqqında prinsip və baxışlara ehtiyac duyar. Bu ehtiyacı məhz fəlsəfə ilə ödəyir və i.a.

Deməli, elmin ümumi dünyagörüşü, metodoloji və nəzəri-idrakı əsaslandırılması məsələlərini fəlsəfə öyrənir, təhlil edir. Elm fəlsəfəyə yiyələnməklə metodologiyaya və dünyagörüşü meylinə sahib olur.

Fəlsəfəni öyrənməyin əhəmiyyəti. Heç elə bir adam tapmaq olmaz ki, o, dünya və özünün burada yeri haqqında bəşəriyyətin aqibəti, həyat və ölüm məsələləri barədə düşünməsin. Hər birimiz dünya binasının quruluşu, maddi ilə mənəvinin münasibəti, dünyada baş verən dəyişikliklərin qanunauyğun və ya təsadüfi olması, xeyir və şər, həqiqət və yalan, həyatın mənası, ölüm və ölməzlik, insan ləyaqəti, məsuliyyət və sair fəlsəfi məsələlər üzrə müəyyən fikirlər irəli sürür və onları əsaslandırmağa çalışırıq. Deməli, hər bir insan çox vaxt özü də hiss etmədən filosofluq edir, əsrlər boyu fəlsəfəni düşündürən məsələlər barədə fikirləşir.

Fəlsəfə nəzəri elm kimi aşağıdakı məsələləri əhatə edir: insan tərəfindən idraki, sosial və təbiət reallığının mənalandırılmasını təmin edir; bu münasibətdə hər bir konkret mərhələdə əldə edilmiş miqyasları və səviyyəni müəyyənləşdirir (onu daha da genişləndirmək məqsədilə); insanların əqidəsinin normativ-dəyər əsasını işləyib hazırlayır, dünyanın nəzəri mənzərəsini verir; idrakın prinsiplərini və yollarını göstərir; təbii və ictimai bütövlük daxilində insanın yerini, onun həyatının mənasını müəyyən edir; insanların dəyərlərini, prioritetlərini, ideallarını və məqsədlərini işləyib hazırlayır.

Deyilənlər sübut edir ki, fəlsəfə mövzuları insanların real həyatı ilə sıx əlaqəlidir. Bu mənada fəlsəfənin əhəmiyyəti aşağıdakılarda ifadə olunur: o, praktiki fəaliyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən emosional-iradi əhval- ruhiyyə yaradır; subyektin müvafiq yaradıcılıq növünə nə dərəcədə uyğun gəldiyini göstərir; insanların həyat fəaliyyəti tiplərini formalaşdırır; onların sınaqdan keçirilməsini və mümkün olanın reallığa çevrilməsini təmin edir; insana özünü reallaşdırmaq üçün proqram verir; onun həyatının

vətəndaşlıq mövqeyini, mənasını və amalı müəyyən edir.

Fəlsəfə nəzəri biliklər sistemidir. O, dünyagörüşü ilə bağlı məsələləri ardıcılıqla, düşünülmüş surətdə, əsaslı dəlillərə arxalanmaqla həll edir. Odur ki, yalnız fəlsəfəni öyrənməklə insanlar özlərinin dünya haqqında kortəbii formalaşan təsəvvürlərindəki səthliliyi və yanlışlıqları aradan qaldıra bilir, dünya haqqında düşünülmüş, sistemli və səhih məlumat əldə edirlər. Vaxtilə Dekart göstərirdi ki, "yalnız fəlsəfə bizi vəhşilərdən və barbarlardan fərqləndirir. Hər bir xalqın vətəndaşlıq və təhsil səviyyəsi onun yaxşı filosofluq etməsindən asılıdır".

Fəlsəfə sözün həqiqi mənasında həyat deməkdir. Buna görə də əsl fəlsəfi düşüncə mücərrəd sxem və stereotiplər ilə bir araya sığmır. Təsadüfi deyildir ki, onu "dövrün mənəvi cövhəri", "dövrün özünü dərkisi" adlandırırlar. Böyük alman filosofu Hegel göstərirdi ki, fəlsəfi fikirlərdə mənimsənilən dövrdür".

İlk baxışda belə görünə bilər ki, həyatı öyrənmək üçün bu və ya digər konkret peşə və ixtisas üzrə biliklər, gündəlik təcrübə kifayətdir. Əslində isə dünyanın sirləri son dərəcə mürəkkəb və əsrarəngizdir. Həyat son dərəcədə mürəkkəb, burada gedən proseslər isə çox ziddiyyətli və rəngarəngdir. Onları anlamaq üçün inkişaf meyilləri və perspektivlərini düzgün müəyyənləşdirə bilmək üçün geniş erudisiyaya, həqiqi fəlsəfi biliklərə malik olmaq zəruridir. Buradan aydın olur ki, insanın praktiki fəaliyyəti və mədəni həyatının əsasında duran dünyagörüşü problemlərinin izahında fəlsəfinin rolu misilsizdir.

Beləliklə «Fəlsəfəni öyrənməyin əhəmiyyəti nədir və o insana nə verir?» sualına aşağıdakı konkret cavabları vermək olar:

1. Fəlsəfə insanın malik olduğu biliklər sisteminin, dünyanın elmi mənzərəsinin nəzəri bünövrəsidir. O, həm də cəmiyyətdə normal mənəvi mühitin, insanın mənəvi dünyasının formalaşmasına kömək edir, mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

2. Fəlsəfinin əsaslarına yiyələnmiş adam istənilən elm sahəsində uğurlu fəaliyyət göstərə bilər.

3. Fəlsəfə digər elmlərin optimal inkişafına kömək edir, onlarda baş verən

metodoloji çətinlikləri aradan qaldırır.

4. Fəlsəfə insanın idrak nəzəriyyəsi ilə silahlandırır, yeni gerçəkliyi mənəvi mənimsəməyin yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirir.

5. Fəlsəfəni bilən adamda düzgün məntiqi təfəkkür formalaşır, o, həyatı tənqidi və yaradıcı surətdə öyrənir.

İlkin fəlsəfi təlimlərdə təbiətin, dünyanın yaranması və quruluşu haqqında təsəvvürlər əsas yer tuturdu. Yəni təbiət fəlsəfəsi, naturfəlsəfə hökmran mövqeyə malik idi. Sonralar zaman keçdikcə ictimai həyat, siyasi quruluş və hüquqi qaydalarla əlaqədar məsələlər də fəlsəfinin obyektinə daxil edilməyə başladı. Tezliklə insan, onun təbiəti, zəka və hissləri, idrakı, din və incəsənət fəlsəfi düşüncələrin əhatə dairəsinə cəlb olundu. Beləliklə təbiət, ictimai həyat, bütövlükdə dünya və insan arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərin təhlili fəlsəfinin əbədi mövzularına çevrildi.

Sual 2. Fəlsəfi biliyin təbiəti. Fəlsəfə, elm və din.

Fəlsəfənin mahiyyəti, fəlsəfi biliyin təbiəti və özəllikləri haqqında az-çox konkret təsəvvür yaratmaq üçün onu (fəlsəfəni) gerçəkliyin insan tərəfindən mənəvi mənimsənilməsinin əsas formalarından olan elm və dinlə müqayisə edək. Elmi biliyin mənbəyini insanın müşahidələri, onun həyat təcrübəsi və elmi eksperimentlər təşkil edir. Elmin başlıca xüsusiyyəti onun əsaslandırılmış biliklər sistemindən ibarət olmasıdır. Bu o deməkdir, elmi bilik məntiqi cəhətdən ziddiyyətsiz olmalı və elmi eksperimentdə öz təsdiqini tapmalıdır. Bunlar elmi biliyin dəqiqliyini və səhihliyini təmin edən başlıca şərtlərdir. Elmin öyrəndiyi gerçəkliyi fəlsəfi dildə hadisələr aləmi kimi səciyyələndirirlər. Hadisələr aləminin səciyyəvi cəhətini onun konkret təcrübələr vasitəsi ilə tədqiq olunmasının, yəni prinsipcə müşahidə (birbaşa və ya dolayısı ilə) obyektinə çevrilməsinin mümkünlüyü təşkil edir. Buna görə də elm insana həmişə yalnız konkret təcrübə və müşahidələr hüdudunda formalaşan biliklər verir.

Lakin insan öz gündəlik fəaliyyətində yalnız bu cür biliklərə istinad etmək məcburiyyətində qalsa idi, onda onun həyatı ya, ümumiyyətlə, mümkün olmaz, ya da mənə və məzmun baxımından çox yoxsul olardı. İnsan həyatını ona mənə və məzmun verən, insan fəaliyyətini daxilən stimullaşdıran ali məqsədlərdən, ideallardan və əqidələrdən kənarında təsəvvür etmək olmaz. Bunlar isə insanı əhatə edən mühit və bütövlükdə dünya haqqında az-çox müəyyən şəkil almış təsəvvürlər və biliklərə istinad etmədən təşəkkül tapa bilməz. Bu cür biliklər konkret – təcrübi mənşəyə malik olan elmi biliklərdən prinsipial şəkildə fərqlənir. Elmi biliklərdən fərqli olaraq, bütöv bir tam kimi düşünülən dünya, onun mənşəyi, quruluşu və mahiyyəti haqqında biliklər qazanmaq konkret müşahidə və təcrübələrin hüdudunu aşaraq, ondan kənara çıxmağı tələb edir.

Bu məqamda kifayət qədər incə bir mətləb üzərində dayanmaq zərurəti meydana çıxır. Məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı elmlər insanı əhatə edən dünyada baş verən müxtəlif qrup hadisələri öyrənməklə məşğuldur. Əgər dünya bütövlükdə bu hadisələrin məcmusundan ibarətdirsə, onda niyə də həmin hadisələri öyrənən elmlərin verdikləri biliklərin məcmusu dünyanın bütöv bir tam kimi mahiyyətini anlamaq üçün kifayət etməsin? Məsələ burasındadır ki, elm gerçəkliyin öyrəndiyi fraqmenti haqqında bizə yalnız nisbi (şərti) biliklər verir. Elmi biliyin nisbiliyinin fundamental səbəbi onun həmişə konkret zaman sərhədləri ilə məhdudlaşmasında deyil. Konkret-elmi biliyin nisbiliyi onun fundamental təbiəti, əzəli mahiyyəti ilə şərtlənir. Elmi biliyin mayasında heç bir elmi vasitə ilə əsaslandırılması mümkün olmayan ilkin ideyalar mövcuddur. Bu ideyalar nədən ibarətdir?

Elmi nəzəriyyənin fundamentində həmişə məntiqi cəhətdən əsaslandırılması və konkret – elmi təcrübədə yoxlanılması prinsipinə mümkün olmayan ilkin ideyalar dayanır. Bunlara elmdə postulatlar və ya aksiomlar geyilir. Deməli elmi bilik elmi vasitələrlə prinsipial olaraq əsaslandırılması mümkün olmayan ilkin prinsiplərdən qaynaqlanır.

Bu ilk prinsiplərin doğru və ya yanlış olmasını əsaslandırmaq elm üçün, prinsipial olaraq, mümkün olmadığına görə onlar sanki sirr olaraq qalır. elmin inkişafı prosesində

bir elmi nəzəriyyənin başqası ilə əvəz edilməsi həmin sarrin prinsipcə açılması deyil, bir sarrin başqası ilə əvəz olunması deyməkdir. Deməli elm dünyanın mahiyyətinə yalnız həmin sarrə qədər yaxınlaşa bilər.

Deyilənlərə aydınlıq gətirmək üçün cəsiyyəvi bir misala diqqət yetirək. Məlum olduğu kimi, elm uzun zaman ərzində dünyanı dərk etməyin başlıca üsulunu onu struktur baxımından tədqiq edib öyrənməkdə götürdü. Bu yanaşmanın əsasını tamı onu təşkil edən hissələri öyrənmək əsasında dərk etmə metodu (struktur metod) təşkil edir. Struktur metod dünyanın uzun müddət ərzində elmi mənzərəsinin təməlini təşkil edən atomist konsepsiya üzərində qərarlaşmışdır. Qədim yunan alimi Demokritin zamanından (e.ə. V-IV əsrlər) bəri elm güman edirdi ki, bütün dünya bölünməz xırda hissəciklər olan atomlardan və onların müxtəlif formalı hərəkətlərindən təşkil olunmuşdur. Atomların özlərinin mövcudluğunu və xassələrini nə təcrübədə müşahidə etmək, nə də digər elmi biliklərdən məntiqi qaydalar vasitəsi ilə hasil etmək mümkün olmamışdı. Ən əsası, atomlar bölünməz olduqlarına görə onları elmi idrakın əsas metodu olan struktur metod vasitəsi ilə tədqiq etmək mümkünsüz sayılırdı. Buna görə də atomlar elm üçün təbiəti bəlli olmayan bir sarr olaraq qalırdı. Lakin XX əsrin əvvəllərində atomların mövcudluğunu eksperimental olaraq təsdiq etmək mümkün oldu. O da məlum oldu ki, atomlar güman olunduğu kimi bölünməz olmayab elementar hissəciklər adlanan mikroobyektlərdən təşkil olunmuşdur. Bu, o deməkdir ki, dünyanın atomizm konsepsiyasına istinad edən elmi mənzərəsi üçün heç bir sarr qalmadı? Qətiyyənlər! «Elementar hissəcik» terminindəki «elementar» sözünə diqqət edin. İlk vaxtlar alimlər inanırdılar ki, «elementar» hissəciklər dünyanın daha öz strukturu baxımından öyrənilməsi mümkün olmayan ən ilk, ən «elementar» kərpicikləridir. Sonralar «elementar» hissəciklərin çevrilməsinə dair aparılan təcrübələr əsasında müxtəlif nəzəri modellər yaradıldı. Məsələn, kvarklar adlanan mikroobyektlərdən təşkil olunmuşdur. Kvarklar nəzəriyyəsinə görə elementar hissəciklər kvarklar sərbəst şəkildə, yəni «elementar» hissəciklərin «tərikibinə» daxil olmadan prinsipcə mövcud ola bilməzlər. Kvarkları heç bir elmi eksperiment vasitəsi ilə aşkar edib öyrənmək olmaz. Göründüyü

kimi, atomların sirrini «elementar» hissəciklər nəzəriyyəsi kvarkların sirri ilə əvəz edir. Lakin bununla da məsələ bitmir. «Elementar» hissəciklər haqqında «butstrap» model adlanan nəzəriyyəyə görə hər bir «elementar» hissəcik eyni zamanda öz strukturunda bütün digər elementar hissəcikləri birləşdirir. Sanki hər «elementar» hissəcik bütün digər «elementar» hissəciklərdən təşkil olunmuşdur. Göründüyü kimi burada tam və hissə arasındakı elmin istinad etdiyi ənənəvi münasibətlər - tamı hissələrin məcmusu kimi təsəvvür edən baxışlar - tamamilə öz mənasını itirir. Deməli, «elementar» hissəciklər səviyyəsində dünyanı onun hissələri, yəni strukturu əsasında anlamağa çalışan və elmi idrakın təməl prinsiplərindən biri olan struktur metod öz əhəmiyyətini itirmiş olur.

Elmin əsas xüsusiyyətlərindən birini onun ifrat obyektivizmi təşkil edir. Bu o deməkdir ki, elmi bilik onu kəşf edib formalaşdıran alimin arzu və istəklərinə, simpatiya və antipatiyalarına, sevinc və kədərinə, məhəbbət və nifrətinə münasibətdə tamamilə neytraldır. Elmi bilik onu yaradanların və tərəqqisi üçün sərmayə qoyanların ədalətə və ya haqsızlığa, şəfqət və ya zorakılığa, azadlığa və ya totalitarizmə xidmət etməsinə tamamilə biganədir. O, eyni müvəffəqiyyətlə həm xeyirə, həm də şərə xidmət etməyə qadirdir. İnsan ənənəvi etik məzmun daşıyan bu kateqoriyalara münasibətdə seçim etmədən yaşayıb fəaliyyət göstərə bilməz. Elm işə məhz bu seçimi etmək üçün ona yardım etməkdə acizdir. O, insanın mənəvi dünyası üçün fundamental əhəmiyyət daşıyan xeyir və şər, azadlıq və zorakılıq, ləyaqət və mənəvi eybəcərlik, ədalət, mərhəmət, nizam və xaos, məhəbbət, nifrət və s. kimi anlayışların məzmun və mahiyyəti haqqında insana, faktiki olaraq, heç nə öyrədə bilməz. Onlar elmi biliyin əsas mənbəyini təşkil edən konkret-elmi müşahidə və təcrübənin hüdudlarını aşıb keçməyi tələb edir. Mənəvi məzmun daşıyan bu kateqoriyaları mənimsəmədən insan yaşaya bilməz, çünki onun həyatına istiqamət verən, davranışına rəhbərlik edən konkret – elmi bilik deyil, bu məfhumlardır.

İnsanın cismani ehtiyaslarının və iqtisadi tələbatlarının ödənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik olsa da, elm göründüyü kimi, insan fəaliyyəti və məhz, spesifik insani yaşam tərzi üçün zəruri olan bilik və təsəvvürlərin yalnız bir hissəsini vermək

iqtidarındadır. Din və fəlsəfə gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsinin digər elə formalarıdır ki, onlar, müəyyən mənada elmin insana verəbilmədiklərini ona bəxş etməyə iddialıdırlar. Onlar hər ikisi elmi biliyin məhdudluğundan və natamamlığından doğan ehtiyacı sanki, kompensasiya etməyə, insanın bitkin, tamamlanmış, fəlsəfi terminlə desək, mütləq biliyə olan əzəli tələbatını ödəməyə çalışırlar. Həm din, həm də fəlsəfə üçün mütləq biliyin mənbəyini dünyanın mütləq başlanğıcına inam təşkil edir. Dinə görə bu mütləq başlanğıc dünyanı hər şeyə qadir olan öz azad iradəsi ilə və möcüzə yoluyla heçdən yaradan fəvqəltəbii varlıq – tək Allahdır. Din dünyanın mənşəyi və mahiyyəti, insan, onun həyatının mənası və məqsədi, insanın dünyada yeri, xeyir, şər haqqında və digər ehkamlarını Allahın kəlamları kimi təqdim edir. Allah isə hər şeyi bilən və görən kamil, mütləq varlıq olduğuna görə, onun bütün kəlamları da, nisbi və natamam elmi bilikdən fərqli olaraq, mütləq biliklərdir. Dindar Allahın kəlamlarının toplandığı müqəddəs yazıları dərinlən mənimsəməklə mənəvi, etik və dünyagörüşü məzmunlu bütün sualların cavabını bu yazılarda tapa bilər.

Dini şüurun mövcudluq üsulu dünyanın fəvqəltəbii başlanğıcına dərin inamı ifadə edən etiqad hissidir. Etiqadsız insan üçün dünyanın dini mənzərəsi prinsipial olaraq, natamamdır. Etiqad hissindən kənarında Allahın fəvqəltəbii mahiyyəti və onun möcüzəsi haqqında məsələ həllənilməz problem olaraq qalır. Lakin etiqadsız insan üçün, prinsipial olaraq, həlli olmayan bu kimi problemlər dini şüur çərçivəsində öz mənasını və əhəmiyyətini tamamilə itirir; Allahın fəvqəladə qüdrətinə zərrə qədər də şübhə yeri qoymayan inamdan qaynaqlanan etiqad hissi dindar üçün xüsusi psixoloji ovqat yaradaraq, məntiqi təfəkkürün cavab tapmaq iqtidarında olmadığı sualların doğurduğu narahatlığı və natamamlıq kompleksini müvəffəqiyyətlə neytrallaşdırır.

Fəlsəfə də din kimi konkret təcrübə hüdudlarını aşaraq, dünyanın bütöv mənzərəsini yaratmaq, insanın mütləq biliyə olan ehtiyaclarını ödəmək üçün həmişə müəyyən mütləq varlıq (başlanğıc) modelindən çıxış edir. Lakin mütləq varlığa münasibət məsələsində fəlsəfə dindən prinsipial şəkildə fərqlənir. Əvvəla, əgər din üçün mütləq varlığın mahiyyəti onun möcüzə yaratmaq qüdrətində və fəvqəltəbiiiliyindədirsə,

fəlsəfə üçün bunların hər ikisi, qəbul edilməzdir. Heç bir fəlsəfi təlim indiyə qədər (dini fəlsəfə istina olmaqla) dünyanın mütləq başlanğıcı ilə (mütləq varlıqla) dünyanın özü arasında dinin etdiyi kimi keçirməz sədd çəkməmişdir. Deməli, fəlsəfə üçün mütləq varlıq fəvqəltəbii deyil, dünyəvi başlanğıcdır. Bundan əlavə, fəvqəltəbii başlanğıcın əsas atributu olan möcuzənin varlığı fəlsəfi təfəkkürlə, prinsipial olaraq, bir araya sığmazdır. Dini şüurdan fərqli olaraq, fəlsəfə mütləq varlığı etiqada istinad etməklə deyil, arqument və təfəkkürlə mənimsəməyə çalışır. Bu məqam fəlsəfəni elmlə yaxınlaşdırır. Lakin mütləq varlıq elmi biliyin əsasını təşkil edən konkret müşahidələr və təcrübə hüdudlarına sığmadığına görə, fəlsəfi təfəkkür, elmdən fərqli olaraq, həmişə konkret təcrübə hüdudlarını aşmalı olur.

İkincisi, fəlsəfənin istinad etdiyi mütləq varlıq məfhumu konkret dünyagörüşünün çıxış nöqtəsini təşkil edən anlayışdır. Dünyagörüşü isə tarixi hadisə olduğuna görə, yəni tarixi dövrün dəyişməsilə dünyagörüşü də dəyişdiyinə görə, onun istinad etdiyi mütləq varlıq anlayışı da dəyişir. Buna görə də fəlsəfənin əsaslandığı mütləq varlığı yalnız müəyyən şərtlə mütləq adlandırmaq olar. Mövcud dünyagörüşü çərçivəsində o mütləqdır; yeni dünyagörüşü onu dəyişdiyinə görə o, nisbidir. Buna müvafiq olaraq, konkret tarixi dövrün fəlsəfi ideyaları həmin dövrün dünyagörüşü çərçivəsində mütləq bilik kimi qavranılır. Tarixi proses onun dövrlə məhdudlanan şərtliliklərini aşkarladığına görə, o, tarixi baxımdan nisbidir. Burada fəlsəfə ilə elm arasındakı oxşar və fərqli məqamlar daha qabarıq üzə çıxır. Elmi bilik də, qeyd etdiyimiz kimi nisbidir. Lakin elmi biliyin nisbiliyinin fundamental səbəbi onun labüd tarixi məhdudluğunda deyil, əzəli təbiətindədir. Elmi nəzəriyyələr həmişə yalnız müəyyən başlanğıc və sərhəd şərtləri daxilində doğrudur, yəni, irəlicədən məlumdur ki, baxılan elmi nəzəriyyə konkret – elmi vasitələrlə əsaslandırılması mümkün olmayan hansı şərtlərdən irəli gəlir və hansı hüdudlara qədər doğrudur. XX əsrə qədər bu cür şərtlərin mövcuduğu açıq-aşkar şəkildə olmasa da, hər halda, sükutla da olsa, qəbul edilirdi. Məsələn, Nyuton mexanikası üçün belə başlanğıc şərtlərə misal olaraq «mütləq məkan» və «mütləq zamanın» mövcudluğunu, «uzağa təsir» prinsipini və s. göstərmək olar. Bunların heç

birini konkret –elmi təcrübə və məntiqi arqumentlə əsaslandırmaq mümkün olmasa da, Nyuton onları qəbul etmək məcəriyyətində idi. Göründüyü kimi, elmi biliyin şərtliyi onun mahiyyətindən irəli gəldiyinə görə prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Fəlsəfi biliyin nisbiliyi isə tarixi səciyyə daşdığından, o konkret tarixi dövr üçün mütləq bilik əhəmiyyəti kəsb etməyə qadirdir. Burada biz fəlsəfə ilə din arasındakı daha bir prinsipial fərqlə qarşılaşırıq: fəlsəfədən fərqli olaraq, dini şüurun çıxış nöqtəsi olan mütləq varlıq və ondan qaynaqlanan dini hökmlər (ehkamlar) tarixi dövrdən asılı olaraq, dəyişə bilməz və buna görə də dindar üçün nisbi deyil, mütləq səciyyə daşıyırlar.

Sual 3. Fəlsəfənin genezisi və predmeti haqqında təsəvvürlərin təkamülü

Fəlsəfə qəbilə – icma mədəniyyətinin uzun sürən tənəzzülü prosesində və onun nəticələrindən biri kimi meydana gəlmişdir. Bu mədəniyyətin süqutu onun dünyagörüşü əsasını təşkil edən mifologiyanın böhranı ilə bağlı idi. Mifologiyanın əsasını fantastik varlıqlar haqqındakı müxtəlif rəvayətlər – miflər (əsatirlər) təşkil edir. Miflərin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təbiət hadisələri və cansız predmetlər canlı varlıqlar şəklində təsvir olunurdu. «Hilozoizm» adlanan bu canlılaşdırma prinsipi mifi yaradan ibtidai təfəkkürün xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Bu xüsusiyyətləri başa düşmək üçün mifologiyanı yaradan qəbilə-icma cəmiyyətinin bəzi məqamları üzərində dayanmaq lazımdır.

Əmək alətlərinin son dərəcə bəsit səviyyəsi və əmək vərdislərinin inkişaf etməməsi üzündən ibtidai insan öz yaşayışını qəbilədən kənarda, təkbaşına təmin edən bilməzdi. Sağ qalmaq üçün bütün adamların öz söylərini birləşdirərək, vahid sosial orqanizm – icma şəklində təşkil olunması həyati əhəmiyyətə malik olan bir zərurət idi. İnsanın icmadan sərt asılılığı o dərəcədə ən ümumi səciyyə daşıyırdı ki, potensial olaraq müstəqil fərd kimi özünü qəbiləyə (icmaya) qarşı qoymaq onun heç ağına da gəlmirdi. İbtidai insan özünün real həyat fəaliyyəti prosesində özünü icmadan ayıra bilmədiyini kimi, onun şüuru da özünü icmaya qarşı qoya bilməzdi. Fərdlə onun qəbilə icmasının

belə bir qovuşuqluğu şəraitində fərdi həyat öz gerçəkliyində bütöv bir tam kimi qavranılan icmanın həyat fəaliyyətindən heç nə ilə fərqlənmirdi. Buna görə də ibtidai insanın şüuru bütünlüklə icmadaxili həyatın xüsusiyyətləri ilə şərtlənirdi. Bu həyatın səciyyəvi cəhətini icmada fəaliyyət növlərinə münasibətdə əmək bölgüsünün yoxluğu təşkil edirdi. Qəbilənin yaşayışı üçün gərəkli olan fəaliyyət növlərinin hamısı ilə hər bir kəs eyni dərəcədə məşğul olurdu. Buna görə də qəbilədaxili həyat da öz tərkib hissələrinə ayrılmayaraq, sinkretik (bütöv) bir tam kimi mövcud idi. Özünü müstəqil şəkildə bu həyata qarşı qoya bilməyən ibtidai şüurun da səciyyəvi xüsusiyyətini, bu səbəbdən, onun sinkretizmi təşkil edir. İbtidai insanın təfəkküründə dünyanın təbiət və insana, fərdi və sosial olana, maddi və mənəviyə, təbii və fəvqəltəbiiyə, subyekt və obyektə bölgüsü mövcud deyildi. Öz məcmusunda dünyanı təşkil edən bu inqrediyentlər (tərkib hissələri) mifik şüurda hələ bir-birindən ayrılmayaraq, qovuşuq şəkildə mövcuddurlar.

İbtidai şüurun başlıca mənbəyini qəbilə icmasının həyat fəaliyyəti təşkil etdiyinə görə, qəbilə insanın dünyanı qavrama formasını müəyyən edən başlıcı model kimi çıxış edirdi. Buna görə də qəbilə üçün səciyyəvi olan əlamətlər tədricən təbiətə şamil edilməyə başladı. Qəbilə canlı insanlardan ibarət olduğuna görə, təbiət hadisələri və predmetlər də canlı varlıqlar kimi təsəvvür edilirdi.

Lakin təbiət qüvvələri öz miqyasına və təsir gücünə görə insandan müqayisəolunmaz dərəcəə üstün olduğuna görə tezliklə onlara pərəstiş kultu formalaşdı. Mifologiyada təbiətin müxtəlif kortəbii qüvvələrinin təmsilçilərinə çevrilmiş allahlar haqqında təsəvvürlər belə meydana gəldi. Əvvəlcə təbiətin, vaxtaşırı olaraq, ibtidai insanın həyatına müdaxilə edərək ona fəlakətlər gətirən bu dağıdıcı qüvvələrini rəhmə gətirmək, sonralar isə bu nəhənglərdən faydalanma məqsədilə allahların şərəfinə müxtəlif ayinlər, mərasimlər icra etməyə başladılar. Bu mərasimlərin vaxtaşırı olaraq və daha böyük vüsətlə keçirilməsi ibtidai-icma cəmiyyətinin həyatında böyük rol oynayan adət-ənənələrin, müqəddəslər haqqında təsəvvürlərin və bunlardan irəli gələn qadağanlar sisteminin formalaşmasına səbəb oldu. Mifoloji dünyagörüşünün bu struktur

elementləri qəbilə icmasının normal fəaliyyətinin başlıca təminatçısı hesab olunduğuna görə onlara sözsüz əməl edilməsi hamının müqəddəs borcu hesab olunurdu. Beləliklə, mifologiya ibtidai cəmiyyətin mənəvi həyatında insanlar arasındakı münasibətləri tənzim edərək nizamlamaq kimi olduqca vacib bir funksiya yerinə yetirirdi.

Əmək bölgüsünün meydana gələrək dərinləşməsi qəbilə-icma cəmiyyətinin sosial həyatı üçün səciyyəvi olan ənənəvi bütövlüyün tədricən pozulub dağılmasına gətirib çıxardı. Müxtəlif fəaliyyət növlərinin bir-birindən ayrılması və yeni peşə sahələrinin meydana gəlməsi nəticəsində adamların sərəncamında olan qüvvələr artmağa başladı. Bu qüvvələri nəzarət altında saxlayaraq, onlardan daha səmərəli şəkildə istifadə etməyə qəbilə-icma quruluşunun imkanları çatmırdı. Cəmiyyətin qarşısına çıxan bu çətinliklər onun təşkilinin yeni formasını tələb edirdi. Qəbilə-icma quruluşunun dağılması onun doğurduğu mifoloji dünyagörüşünün böhranına səbəb oldu. Dünya haqqında mifoloji təsəvvürlər və adət-ənənələrin böyük bir hissəsi dövrün aparıcı meylləri ilə səsleşmədiyinə görə, onlar yeni reallıqlarla üz-üzə gəldikcə nüfuzdan dişməyə başladı. Mifoloji adət-ənənələr öz gücünü zəkadan, ağıldan deyil, etiqaddan götürdüyünə görə öz mənbəyini zəkadan götürməyən hər cür bilik nadanlıq kimi qiymətləndirilməyə başlandı. Fəlsəfə məhz belə bir mənəvi atmosferdə meydana gəldi. O, yaranmaqda olan və ağıla, məntiqə əsaslanan yeni dünyagörüşünün ilk ifadəçisi kimi tarix səhnəsinə qədəm qoydu.

Fəlsəfə tarixən nəzəriyyənin ən ilkin forması kimi təşəkkül tapmışdır. İnsanların gündəlik həyat fəaliyyəti prosesində kortəbii surətdə meydana gələn müxtəlif biliklər hələ lap qədim zamanlardan başlayaraq, toplanmağa başlıca da, onlar pərakəndə şəkildə səpələnərək sistemləşdirilməmişdi. Bu biliklər insanların müxtəlif xarakterli tələbatlarını ödəmə vasitəsi kimi meydana gələrək, başlıca olaraq, praktik məqsədlərə xidmət edirdi. Əqli əməyin fiziki əməkdən ayrılmasından sonra dünya haqqında insan biliklərinin qeyri-praktik səciyyə daşıyan yeni mənbəyi meydana çıxdı. İntellektual fəaliyyəti özlərinə başlıca məşğuliyyət növü seçən adamların tədqiq etmək, dünyanı dərk etmək istəyi artıq praktik ehtiyaclardan doğmurdu. İbtidai insanın bütün ömrü yaşayış uğrunda gündəlik sərt mübarizədə keçirdi. Bu, onun sağ qalması üçün yeganə mümkün yol idi.

Cəmiyyət onun sərəncamında olan məhsuldar qüvvələrin artımı müəyyən həddə çatdıqdan sonra bir qrup adamları bu ağır, üzücü həyatdan azad etmək imkanı əldə etdi. Onlardan bəziləri əqli əməyi özlərinə əsas fəaliyyət növü seçdilər. İndi artıq maddi ehtiyacları ödəmək qayğısına çox da qalmadan özünü bütünlüklə intellektual fəaliyyətə sərf etmək olardı. Yeni biliklərə yiyələnmək səyi bu adamların həyatının başlıca mənasına çevrilməyə başladı. Əvvəllər idraka stimül verən praktik məqsədləri getdikcə daha çox yeni biliyin doğurduğu sevinc və ruh yüksəkliyi əvəz edirdi. «Faydalanmaq naminə bilik» tezisini «bilik naminə bilik» formulu əvəz etməyə başladı. Elə nəzəriyyənin ən ilkin formalarını da xalis biliyi özlərinin başlıca həyat idealına çevirmiş bu adamlar yaratdılar.

O vaxtlar gerçəkliyin müxtəlif tərəfləri haqqında toplanmış olan biliklər məcmusu o qədər böyük deyildi ki, onları vahid sistemin elementləri şəklində birləşdirmək qeyri-mümkün olsun. İlk mütəfəkkirlər bu işin öhdəsindən asanlıqla gəldilər; onlar bir neçə fundamental anlayış əsasında biliklərin nizamsız kütləsinə sistem xarakteri verərək, onları vahid nəzəri təlim altında birləşdirirdilər. Qədim Yunanlar ilk nəzəriyyənin yaradıcılarını «müdrilik aşıqları», «hikmətsevərlər», onların bu yeni məşğuliyyətini isə «hikmətə sevgi» (fəlsəfə) adlandırırdılar. Beləliklə, «fəlsəfə» termini nəzəriyyəyə, sonra isə ümumiyyətlə elmə verilən ilk ad kimi meydana gəldi.

Qədim yunanların «fəlsəfə» adlandırdıqları ilk nəzəriyyələr gerçəkliyin ayrı-ayrı sahələri haqqında toplanmış konkret biliklər sistemi deyil, daha çox dünya, onun mənşəyi və mahiyyəti haqqındakı ümumi və sadələvh təsəvvürlərin vahid sistemi idi. Lakin mifologiyadan fərqli olaraq, bu sadələvh təlimlər dünya haqqında heç bir məntiqə söykənməyən fantastik təsəvvürlərin nizamsız kütləsi olmayıb, məntiqi izaha əsaslanan mühakimələr sisteminə ibarət idi. Qədim miflərin başlıca məzmununu təşkil edən ənənəvi mövzular yenidən yaranan bu nəzəri təlimlərin əsas predmetini təşkil edirdi. Buna görə də onlar mahiyyətcə miflərin rasionallaşmış ifadəsindən başqa bir şey deyildi. Qədim filosoflar mifin rasionallaşaraq, nəzəri təlimə çevrilməsi prosesini mövcudatın ilk əsası kimi qəbul etdikləri «ilk başlanğıclar» haqqında təsəvvürlərə və səbəbiyyət

ideyasına söykənərək həyata keçirdilər. Başlıca olaraq, bu iki fundamental anlayışın sayəsində onlar toplanmış olan konkret bilikləri dünya haqqında vahid ümumi təlimin üzvi tərkib hissəsinə çevirməyə müvəffəq oldular. Lakin konkret biliklər toplanıb çoxaldıqca sanki əks proses baş verirdi: indi biliklər özləri daxildən təşkil olunaraq, müstəqil nəzəri sistemlərə çevrilməyə başladılar. Qədim Yunanıstanda konkret elmlər belə təşəkkül tapdı. Ənənəvi olaraq nəzəriyyəni bildiren «fəlsəfə» termini bu elmlər üçün də ümumi ad statusunu qoruyub saxladı. B.e.ə. IV əsrdə Aristotel elmləri təsnifata ayıraraq, onlara konkret adlar verdikdən sonra məntiqi sual qarşısında qaldı: yeni yaranan bu konkret elmlər öyrəndikləri predmet oblastına uyğun adlar aldıqdan sonra, varlığın konkret bir sahəsi haqqında deyil, ümumiyyətlə varlıq haqqındakı ümumi təlimləri –nəzəriyyənin bu ilk formasını necə adlandırılmalı? Bu təlimlər ilk səbəblər (başlanğıclar) haqqında təsəvvürlər sistemi kimi başa düşüldüyündən, onlar elmlərin də ilk əsasını təşkil etməli idi. Buna görə də Aristotel onları «birinci» fəlsəfə adlandırdı. Sonralar fəlsəfi biliyin nüvəsini təşkil edəcək bu «birinci» fəlsəfə, Aristoteldən sonra «metafizika» adlandırılmağa başladı.

Yeni dövrdə konkret elmlərin təşəkkül tama prosesi daha intensiv sürətlə getsə də, o metafizika ilə konkret elmlər arsında öz başlanğıcını qədim yunanlardan götürən ənənəvi münasibətlərə elə bir əsaslı dəyişiklik gətirmədi. Sürətlə təşəkkül tapan elmin praktik məhsuldarlığı fonunda Yeni dövr mədəniyyətinin nəhəng simaları metafizik problemlərin işlənilib hazırlanmasını özlərinin əsas vəzifəsi hesab edirdilər. F. Bekon, T.Hobbs və R.Dekart dərinədən inanırdılar ki, yeni yaranan elmin müvəffəqiyyəti ilk növbədə onun ilk əsasları haqqında təlimin – metafizikanın – nə dərəcədə əsaslı şəkildə işlənilib hazırlanmasından asılıdır. Aristotel kimi onlar da elmlərin bütün məcmusunu «fəlsəfə» adlandırırdılar. Dekart fəlsəfəni canlı ağaclarla müqayisə edirdi. O, metafizikanı bu ağacın köklərinə, gövdəsini fizikaya, budaqlarını isə başqa elmlərə bənzədirdi. Dekart rasionalist idi, yəni o, biliyin həqiqi mənbəyini təcrübədən deyil, təfəkkürdən ibarət hesab edirdi. Buna görə də elmi bilik, onun fikrincə, metafizikadan məntiqi nəticə kimi irəli gəlməlidir.

Lakin XVIII əsr, yeni dövr rasionalizminin metafizikaya bəslənən ümidlərini doğrultmadı. Alman filosofu Kant zəkanın qeyri-məhdud imkanları haqqındakı maarifçilik ənənələrinin əksinə olaraq, idrakın sərhədləri haqqında təlim yaratdı. Kant göstərirdi ki, insan ağı son səbəblər, ilk başlanğıclar haqqında biliklər əldə etmək iqtidarında deyil. Bu Yeni dövrdə metafizikaya vurulan ilk ciddi zərbə idi. Onun mümkünlüyünə qarşı yaranmış şübhəni həmin dövrün metafizik sistemləri arasındakı ziddiyyətlər daha da dərinləşdirirdi. Bu vəziyyət XIX əsrin ortalarında, ümumiyyətlə, fəlsəfinin mümkünlüyünün açıq şəkildə inkar edilməsinə gətirib çıxardı. Həmin vaxtlarda «fəlsəfə» sözü bütün elmlərə verilən ümumi ad kimi işlənməkdə davam etsə də, elmlərin sürətlə formalaşması onların metafizikadan fərqi daha da dərinləşdirdiyindən, «fəlsəfə» termini getdikcə daha çox metafizikaya münasibətdə işlədilməyə başladı. Buna görə də XIX əsr metafizikanın inkarını, ümumiyyətlə, fəlsəfinin inkarı kimi mənalandırırdı. Bu ideya ilk dəfə olaraq, qərb fəlsəfəsinin yeni yaranmış cərəyanlarından olan pozitivizm tərəfindən irəli sürüldü. Pozitivizmin banisi O.Kont iddia edirdi ki, yeni yaranmış «pozitiv» elmlər fəlsəfinin ənənəvi metafizika şəklində mövcudluğu qeyri-mümkün edir. Lakin elə XIX əsrin ortalarından başlayaraq, bir-birinin ardınca meydana gəlmiş və mahiyyətcə metafizik səciyyə daşıyan yeni fəlsəfi konsepsiyalar fəlsəfinin (metafizikanın) sonu haqqındakı nəticələrin çox tələsik çıxarıldığını nümayiş etdirdi. Fəlsəfinin sonu haqqındakı təsəvvürlər Yeni dövr metafizikasının uğursuzluğunu, ümumiyyətlə metafizikanın yararsızlığı kimi şərh etmək kimi yanlış əsas üzərində formalaşmışdı. Hər bir tarixi dövrdə olduğu kimi, Yeni dövrün fəlsəfəsi də konkret mənbələrdən irəli gəlirdi və buna görə də onun müvəffəqiyyətsizliyini, ümumiyyətlə, fəlsəfinin təbiətində deyil, onu doğuran bu konkret səbəblərdə axtarmaq lazımdır.

NƏTİCƏ

Fəlsəfənin cəmiyyətdə və təhsil sistemində yeri nədən ibarətdir və onun mövcudluğunu şərtləndirən amillər hansılardır? Yuxarıda biz əmin olduq ki, fəlsəfə insanın mütləq biliyə yiyələnmə ehtiyaclarını ödəmə vasitələrindən biridir. Müasir cəmiyyətdə elmin onsuz da dominant (üstün) rolu misli görünməmiş bir sürətlə artdığına görə, elmə daha yaxın olan fəlsəfə müasirlərimizin mütləq biliyə olan ehtiyacını dinlə müqayisədə daha effektiv şəkildə ödəmək potensialına malikdir. insanın mütləq biliyə olan ehtiyacı nədən irəli gəlir? Bu, bir tərəfdən, təfəkkürün özünün əzəli təbiəti ilə şərtlənir: insan idrakı üçün heç bir hədd tanımayaraq, varlığın getdikcə daha dərin qatlarına nüfuz etmək səciyyəvidir. Digər tərəfdən isə bu ehtiyac insanın qarşılaşdığı bir sıra spesifik həyati situasiyalarla bağlıdır. Biz bütün həyatımız boyu dəfələrlə elə çətinliklərlə üzləşirik ki, yiyələnmiş olduğumuz konkret – elmi və professional biliklər həmin çətin vəziyyətlərdən bizə çıxış yolunu göstərə bilməz. Belə situasiyalardan düzgün çıxış yolunu yalnız dünyanın rəasional (əsaslandırılmış) bütöv mənzərəsini təmin edən təsəvvürlərə yiyələnmiş, insanın dünyada yeri, azadlıq, zərurət, təsadüf, qəzavü – qədər, hadisələrin qanunauyğun əlaqəsi, səbəbiyyət, möcuzə, xeyir və şər, ədalət, ləyaqət və digər bu qəbildən olan kateqoriyalar haqqında müstəqil və əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək iqtidarında olan təfəkkür tərzinə malik adamlar tapa bilər. Bu cür təfəkkür həyatda insanın arxalana biləcəyi etibarlı dayaq nöqtəsi olan özünə öz zəkasının gücünə inam hissi formalaşdırır, onda müstəqil qərar qəbul etmək və çətinliklərdən əksər hallarda düzgün çıxış yolu tapmaq vərdişləri yaradır. Bu keyfiyyətlərdən məhrum olan adamlar analogi situasiyalarla qarşılaşarkən özünü itirir, asanlıqla kənar təsir altına düşür, çıxış yolunu öz iradəsinin və aqlının gücünə güvənərək yox, caduda, möcüzədə və digər mistik qüvvələrdə axtarır.

Lakin həyatda insana etibarlı dayaq nöqtəsi olan, ona düzgün yol göstərmək iqtidarında olan bu cür təfəkkür təzi fəlsəfənin əsaslarına yiyələnmədən, ümumiyyətlə, fəlsəfi təhsildən kənarında formalaşa bilməz. Bu keyfiyyətlərə malik olan təfəkkür adları yuxarıda çəkilən və çəkilməyən fəlsəfi kateqoriyalar sistemindən kənarında mövcud deyil. Fəlsəfi təfəkkür insana təkə öz şəxsi həyatındakı problemlərdən baş çıxarmaq üçün deyil, həmçinin bütövlükdə cəmiyyətin rastlaşdığı, konkret elm nümayəndələrinin və peşə sahiblərinin həll etmək iqtidarında olmadığı spesifik problemlərin yaranma səbəblərinin aşkarlanması və onların həlli perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün də gərəklidir. Bu problemləri insan fəaliyyəti doğurur. İnsanın müxtəlif fəaliyyət formaları onun konkret tələbatlarını ödəmək ehtiyacından yaranırsa da, onlar heç də həmişə insanın dünyadakı köklü mənafeələrinə xidmət etmir. Nə üçün? Bu suala cavab vermək üçün insanın fəaliyyət formaları ilə mədəniyyət arasındakı münasibətlərə aydınlıq gətirmək lazımdır, çünki fəaliyyət formaları mədəniyyət deyilən bütöv sistemin

tərkib hissələri olub, ondan kənarında mövcud ola bilməz. Bu isə konkret – elmi deyil, fundamental fəlsəfi məsələdir. Mədəniyyət insanın dünyada köklü mövcudluq üsulu, yəni onun sosial mövcudluğunu təmin edən köklü şərtlərin məcmusudur. Lakin o, donuq deyil, dinamik, öz varlığı ərzində müxtəlif hallar olan, yəni müxtəlif təkamül mərhələlərində keçən bir sistemdir. İnsan fəaliyyətinin konkret məzmunu, məna və əhəmiyyəti həmişə onun mədəniyyətin hansı təkamül mərhələsinə təsadüf etməsindən asılı olur. Buna görə də bütöv bir tam kimi mədəniyyəti öyrənmədən onun tərkib hissəsi olan insan fəaliyyəti haqqında, onun xeyirəmi, yoxsa şərəmi xidmət etməsi haqqında yalnız bu fəaliyyətin özündən çıxış etməklə mühakimə yürütmək olmaz. Ayrı-ayrı elmlər mədəniyyətin konkret tərkib hissələrini öyrənsə də, mədəniyyəti bütöv bir tam kimi tədqiq etmək onların heç birinin predmetinə daxil deyildir. Bu, konkret – elmi deyil, fəlsəfi məsələdir.

Ümumiyyətlə fəlsəfə üçün hissə haqqında onu tamla əlaqələndirməklə mühakimə yürütmək meylə səciyyəvidir. Yalnız bu cür yanaşma hissə ilə tam arasındakı qarşılıqlı münasibət və təsirlərin tamın bütövlüyünü və dayanıqlığını pozmayan optimal həddini müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər. Əslində cəmiyyətdə meydana çıxan köklü problemlərin fəlsəfi mahiyyəti tamla hissə arasındakı münasibətlərdə harmoniyanın pozulmasından başqa bir şey deyildir. Elmi yanaşmanın fundamental əsasını təşkil edən struktur metod hissəni tamdan təcrid edilmiş şəkildə öyrənir. Buna görə də bütöv bir tam kimi mədəniyyətin tərkib hissələri olan fəaliyyət formaları haqqında konkret elmi bilik bu formaların mədəniyyətə təsirini və meydana çıxan spesifik problemlərin köklü səbəblərini əks etdirə bilməz. Yalnız fəlsəfi təfəkkür tərzinə yiyələnənməklə insan fəaliyyətinin mədəniyyətdə yaratdığı köklü problemlərin, deməli, bu fəaliyyətin nəticələri ilə insanın özünün köklü mənafeleləri arasındakı ziddiyyətin səbəbini aşkarlamaq mümkündür.

Fəlsəfə elmə öz məhdudiyətlərini dərk etməyə, fəlsəfi təfəkkür mədəniyyətinə yiyələnmiş alimə isə əldə etdiyi elmi nəticələri bu məhdudiyətləri nəzərə almaqla dəyərləndirməyə kömək edə bilər. Fəlsəfənin elm üçün böyük dünyagörüşü əhəmiyyəti məhz bununla şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, konkret elmi biliyin insanın köklü mənafelelərinə laqeydliyi ilə şərtlənən məhdudluğu onun mahiyyətindən irəli gəlsə də, XIX əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq, elmdə baş verən diferensiasiya prosesləri bu laqeydliyi daha da dərinləşdirdi. Bu dövrlərdə yeni elm sahələrinin meydana gəlib sürətlə inkişaf etməsi və ayrıca bir elmin daxilində baş verən şaxələnmə, müxtəlif elmlərin sürətlə bir-birindən uzaqlaşmasına səbəb oldu. İş o yerə gəlib çatdı ki, qonşu tədqiqat sahələrində çalışan alimlər bir-birini getdikcə daha çətin anlamağa başladılar. Dar ixtisaslaşmanın dərinləşməsi mütəxəssislərdən hər birinin digərinin nə ilə məşğul olduğunu başa düşməsinə çətinləşdirirdi. Bu, müxtəlif istiqamətlərdə toplanan elmi biliklər arasındakı əlaqələrin itməsinə, dünyanın o vaxta qədər formalaşmış az – çox bütöv elmi

mənzərəsinin parçalanmasına səbəb olurdu. Mütəxəssislər məhdud peşə maraqlarını ön plana çəkdiyinə görə, insanın özünün köklü mənafeləri getdikcə daralan çoxsaylı ixtisas maraqları arxasında görünməz olurdu. Dar ixtisaslaşmanın fəsadları özünü çox gözlətmədi. İnsanın köklü planetar maraqlarına getdikcə daha biganə qalan dar ixtisaslaşma XX əsrdə bütün bəşəriyyətin mövcudluğunu təhdid edən global problemlərin yaranmasının əsas səbəblərindən birini təşkil edir.

Global problemlərin həlli üçün dar ixtisaslaşma çərçivəsində aparılan tədqiqatların instrumental – metodoloji bazasının və nəzəri əsaslarının yetərli olmamasının dərk edilməsi onlara daha geniş prizmadan yanaşmaq zərurəti yaratdı. Bu zərurət XXI əsrdə elm qarşısında elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin sintezi məsələsini əsas problem kimi qoydu. Lakin elmin haqqında yuxarıda söhbət gedən məhdudluqları bunun üçün əlverişli olmadığından elmlərin inteqrasiyası probleminin həlli məsələyə daha global miqyaslardan yanaşmağı tələb edir. Fəlsəfə üçün əzəldən gerçəkliyə ən ümumi yanaşma səciyyəvi olduğundan, yalnız fəlsəfi təfəkkür mədəniyyətinə sahib olan mütəxəssislər bu problemi uğurla həll etməyə qadirdir.

Elmin tarixi göstərir ki, o öz inkişafının müəyyən məqamlarında dövrü olaraq ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. Bu məqamlar elmin inkişafında böhran mərhələləri və ya elmi inqilablar dövrü adlanır. Tarixi təcrübə göstərir ki, elmi belə böhran vəziyyətlərindən çıxarmaq üçün onun öz vasitələri, yəni, nəzəri və instrumental – metodoloji potensialı kifayət etmir. Bunun üçün elmi nəzəriyyənin çıxış nöqtəsini təşkil edən və tək-cə konkret – elmi deyil, həm də fəlsəfi məzmun daşıyan bir sıra fundamental anlayışlara tənqidi yanaşma bacarığına malik alimlərə ehtiyac yaranır. Lakin elmin əsaslarına tənqidi yanaşmaq qabiliyyəti yalnız fəlsəfi təfəkkür mədəniyyəti əsasında formalaşa bilər. Yalnız bu cür düşüncə tərzinə sahib olan alimlər elmi nəzəriyyənin istinad etdiyi fundamental anlayışları fərqli şəkildə şərh edib mənalandırmqla elmi böhran vəziyyətindən çıxara bilər. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin əvvəllərində fizikanı böhrandan məhz fəlsəfi təfəkkürə sahib olan iki böyük alim – A.Eynşteyn və N. Bor çıxardılar. A.Eynşteyn sonralar etiraf edirdi ki, nisbilik nəzəriyyəsini yaratmaqda ona fiziklərdən daha çox avstriya filosofu E.Max və ingilis filosofu D.Yumun əsərləri təsir göstərmişdir.

Göründüyü kimi, fəlsəfi təfəkkür elmi böhrandan çıxararaq, onun sonrakı inkişafını istiqamtləndirmək gücünə malikdir. Bu faktı fəlsəfənin metodoloji funksiyası öz ifadəsini tapır.